

MA'RIFAT FIDOYLARI QISMATI

Yarmuxammad Madaliev,
Janubiy Qozog'iston universiteti
PhD, dots.

Annotatsiya Maqolada qozoq ziyolilarining millat ma'rifati yo'lidagi shijoati borasida mulohaza yuritiladi.

Kalit so'zlar: millat, axloq, ijodkor, ma'rifat, soha.

Annotation The article discusses the enthusiasm of the Kazakh intellectuals for the enlightenment of the nation

Key words Nation, creator, morality, enlightenment, industry.

Аннотация: В статье рассматривается энтузиазм казахской интеллигенции по просвещению нации.

Ключевые слова: нация, мораль, творец, просвещение, промышленность.

Milliy istiqlol g'oyalariga hamohang asar yaratish, tarixu madaniyatimizga ehtirom tuyg'usini oshirishga e'tibor kuchaygani hammaga ma'lum. Vatan, millat kelajagi yo'lida ahkomiga sodiq shaxslar faoliyatini o'rganish ma'naviy-estetik ehtiyojga aylangan sharoitda Alasho'rda tarixini yodga olish muhim. Alash yoki Alasho'rda xarakati bir necha tarkibiy qismlardan tashkil topgan murakkab tushunchadir. Ular birinchidan siyosiy partiya sifatida Alash, ikkinchidan davlat tuzulmasi shaklidagi Alash muxtoriyati sanaladi. 20-30 yillar ilmiy siyosiy adabiyotlarda Alasho'rda harakati tushunchasi shakllangan. 20- yillardan boshlab ayniqsa 1928-1932 yillarda sobiq Alash partiyasi va harakati yetakchilariga qarshi tashkil etilgan ilk siyosiy sud jarayonlaridan so'ng bu mavzuni o'ziga xos tarixiy nuqtai nazardan o'rganish rasman ta'kidlanadi.

1935 yil 15 aprelda VKP (b) Qozog'iston viloyat partiya qo'mitasi byurosi fikrida tilga olingan kitobga ilova sifatida nashr etilgan hujjatlar turkumi Alashorda aksilinqilobiy millatchilik mafkurasini yoyishga xizmat qilgan, deb hisoblaydi. Shuning uchun byuro "Ocherki po istorii Alash-Ordi" kitobini foydalanishdan olib tashlashga qaror qildi. Oradan ko'p o'tmay, N.Martinenko tuzgan va e'lon qilgan hujjatlar ham Nag'iy haqida inobatga olindi. Shunday qilib, Alash va Alasho'rda mavzusida yozish amalda to'xtatildi, Alash harakatini har tomonlama o'rganish rasman ta'qiqlandi. 1920-30-yillarda Alashorda tarixiga qarshi qilingan mafkuraviy hujum o'z natijalarini berib bo'lgan edi. 1930—1932-yillarda sobiq Alash harakatida

faol ishtirok etgan qozoq ziyolilarining mutlaq ko'pchiligi maxsus qamoqxonalarga jo'natilgan, otib tashlangan, turli muddatga surgun qilingan. Siyosiy COT jarayonlari tomonidan chiqarilgan hukm tufayli uzoq vaqt davom etdi. Omon qolganlar "xalq dushmani", "xorijiy davlatlar manfaati uchun xizmat qiluvchi josuslar" degan soxta ayblovlar bilan ayblanib, 1937-1938 yillarda otib o'ldirilgan. 1930-yillarning o'rtalaridan 1980-yillarning oxirigacha mahalliy tarixshunoslikda Alash harakati bilan bog'liq tadqiqotlar bo'lmagan.

Yigirmanchi asr boshlarida Rossiyada ijtimoiy-siyosiy hayot tarixi, shu jumladan Alash va Alasho'rda kabi milliy hududlardagi harakatlar faoliyati, siyosiy partiyalar va ularning yetakchi arboblari, Rossiya va O'rta Osiyodan chiqib ketgan shaxslarning dolzarb faoliyati to'g'risidagi mulohazalar kamaydi Xorijiy davlatlar uchun Sovet hokimiyati bilan kelisha olmagan Qozog'iston va Kavkazdan kelgan muhojirlik vakillari, shuningdek, xorijiy mamlakatlarda yashab, mehnat qilayotgan vatandoshlarimizning asarlarida uchratish mumkin. Qayd etilgan asarlar orasida Mustafa Shokayning "1917-yil elektron pochta orqali parchalar" nomli asari o'rganilayotgan mavzuga bevosita aloqador bo'lib, 1917-yilda butun Rossiyadagi siyosiy vaziyatni har tomonlama va chuqur tushunishga xizmat qiladi. Unda Turkiston viloyati va Qozog'istondagi ijtimoiy, madaniy hayot borasida zarur ma'lumotlar mavjud.

Mustafo Shokayning bu xotiralari 30-yillarning o'rtalarida xorijda nashr etilgan "Jas din Turkiston" jurnalida bosilgan, ularning qozoqcha nusxasi ilk bor 1991-yilda "Qozog'iston kommunisti" jurnalining 5-7-sonlarida, Beken Abdirazzoqov tarjimasida berilgan. Mustafa Shokay xotiralarida 1917-yil fevral inqilobidan keyingi Turkistondagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy vaziyat har tomonlama yoritib berilgan. Jumladan, mintaqadagi qo'sh hokimiyat, uning o'ziga xos xususiyatlari, mahalliy ziyolilar va ruhoniylarning ijtimoiy-siyosiy hayotga jalb etilishi, turli siyosiy tashkilotlarning vujudga kelishi, Qo'qon muxtoriyatining tashkil etilishi, uning o'zaro munosabatlari haqida ko'plab ma'lumotlar berildi.

M.Shokay xotiralarida Alash arboblarning g'arbiy va sharqiy guruhlari yetakchilarining Turkiston (janubiy) harakati yetakchilari bilan aloqasi va o'zaro munosabatlarini ochib beruvchi ma'lumotlar va xulosalar ham bor. Jumladan, Mustafa Shokayning Milliy (Turkiston mahalliy xalqlari) muxtoriyatini qanday tushungani haqidagi fikrlari o'sha davrdagi qozoq ziyolilari yetakchilarining milliy davlat

masalalari haqidagi qarashlarini to'g'ri tushunishga yordam beradi. Mustafu Shokay xotiralar kitobining Turkiston (Qo'qon) muxtoriyatining 19 yilligiga bag'ishlangan bo'limida: "O'sha paytda biz muxtoriyatni shunday tushungan edik: Turkistonda mustaqil davlat idoralari va ijroiya organlari, ya'ni qonun bo'lishi kerak. -parlament va ijroiya hukumatini tuzish. Biz tashqi siyosat, mablag'lar, harbiy ishlar Butunrossiya Federatsiyasi hukumatining ishi, deb hisoblardik. Yo'llar, mahalliy muassasalar, jins va yer masalasini mahalliy avtonom hokimiyatning ishi deb hisoblardik. Biz yer masalasiga alohida e'tibor qaratamiz. Harbiy qurilish masalasi ham muhim ahamiyatga ega. Biz o'zgartirishlar kiritmoqchi edik..."

Hasen O'raltoyning "Alash-Turkiston turklarining milliy ozodlik shiori" kitobi tadqiqotchi M.Qoygeldiev haqli ravishda e'tirof etganidek, "chet elga o'rnashib olishga majbur bo'lgan alash xalqining hayoti va faoliyatini bilishda alohida o'rin tutadi, ammo bu asarda uning muallifi "Aykap" "Qozog'iston" nashrlarini baholashda noto'g'ri fikrlar o'tkazib yuborilgan. Alash mavzusi ayrim xorijiy tadqiqotchilar e'tiboridan chetda qolmadi. Ular orasida amerikalik tadqiqotchi Marta Olkottning 1987 yilda Stenford universiteti nashriyoti tomonidan ingliz tilida chop etilgan "Kazaklar" nomli monografiyasi birinchi o'rinda turadi. Bu nomga munosib kitob uch qismdan iborat bo'lib, Qozog'iston tarixini Kene davridan to 20-asrning 80-yillarigacha o'rganadi. "Sovet Qozog'istonining inqilobiy janri" bobining uchinchi qismining 1917-1920- yillardagi asosiy masalalarida Qozog'istondagi ikki inqilob va 1917-yildagi fuqarolar urushi davridagi ijtimoiy-siyosiy hayot tahlil qilinadi, partiyalarning xizmatlariga baho beriladi. Shu bilan birga, kitob muallifi Alash partiyasi va Alashorda harakati tarixidir. 1917 yilda bo'lib o'tgan birinchi va ikkinchi umumqozoq qurultoylari ishini ko'rib chiqdi. M.Olkott "Alash" partiyasini qozoq ziyolilari partiyasi sifatida baholaydi, Alash hukumatining muxtoriyatini e'lon qiladi va ular Qozog'istonda bolsheviklar hukmronligini oldini olish maqsadida Alash hukumatini qurganliklarini e'lon qiladi.

Alasho'rda hukumati 1917-yil dekabridan 1919-yil o'rtalarigacha Qozog'istonni boshqarishga urinishlar qilgan, fuqarolar urushida esa ko'ngildagidek natija bermagan, o'sha yilning oxiriga kelib Alash harakati to'xtagan. M.Olkottning rus tilidagi hujjatlar va maxsus tadqiqotlar asosida yozilgan asarida Alash va Alasho'rda tarixining ko'pgina muammolari hal bo'lmagan. Ular orasida Alash tarixining boshlanishi, uning yetakchi arboblari qarashlari evolyutsiyasi, harakatning ichki qarama-qarshiliklari,

amalda uchga (g'arbiy, sharqiy) bo'lingan Alasho'rda viloyat markazlarining dolzarb harakatlari va o'zaro aloqalari bor, janubiy) 1917-yil bahorida sodir bo'lgan fuqarolar urushi yillarida mintaqaviy qurultoylar kabi masalalarni ko'rsatish mumkin. M.Olkot kitobining zaif tomonlaridan biri Alash tarixiga oid asl ma'lumotlarning kamligidir. Bugungi Qozog'istonda faqat so'nggi 4-5 yil ichida, ayniqsa, respublika o'z mustaqilligini e'lon qilgan 1991 yildan keyingi davrda yashirin bo'lib kelgan Alash mavzusiga oid tarixiy haqiqatni soxtalashtirishga harakat qilinmoqda. 1989 yil iyul oyida Qozog'iston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasi huzuridagi Partiya tarixi institutida "Alasho'rda: uning paydo bo'lishi, xizmati va qulashi tarixi" mavzusida suhbat tashkil etildi. Unga Qozog'iston Fanlar akademiyasining taniqli jamiyati, Olmaota oliy o'quv yurtlari ham kiradi. N.Jagiparov, A.S.Yelagin, S.Dauletova kabi ijtimoiy fanlar vakillari buni amalga oshirish borasida o'z fikrlarini bildirib, oshkoralik Alash va Alasho'rda tarixi bilan bog'liq sun'iy sirlarni ochish imkoniyatini yaratishini ta'kidladilar. Xususan, 1917 yilgacha kazaklar jamoasining ijtimoiy-siyosiy hayotida Alasho'rda harakatining kelib chiqishini izlash, harakat 1917- yilda siyosiy yo'nalish va rasmiy partiya sifatida boshlanganligini ta'kidlash. uning 1917-1920 yillardagi rivojlanish tarixi va o'ziga xos faoliyatini hayot haqiqatiga mos ravishda hech qanday mubolag'asiz baholash, Alash ziyolilari bilan Alasho'rda harakati o'rtasidagi tafovutni ochib berishga harakat qilindi. Harakat yetakchilari va faol a'zolari munosabati evolyutsiyasiga e'tibor qaratish zarurligi muhokamada qatnashganlarning fikrlariga tortildi. Ishtirokchilarning aksariyati tadqiqotning asosiy 'nalishlaridan biri Alash va Alasho'rda ijtimoiy mohiyatini aniqlash, ular kazaklar jamoasining qaysi qismiga asoslanganligini ta'kidladilar. Axir, bu masala 20-30-yillarda juda ko'p bahs-munozaralarga sabab bo'lgan.

Alash dasturining ikkinchi qurultoyi hujjatlari loyihalarini tahlil qilib, partiyaning millatchiligini tahlil qildi. Yarim asrdan ko'proq vaqt o'tgan, bu partiyaning millatchi siyosiy partiya deb atagan. Alash ziyolilari va ular boshchiligidagi siyosiy harakatning ijtimoiy taraqqiyotdagi faoliyatini puxta o'rganish va xolis baho berish burchimiz sanaladi.

